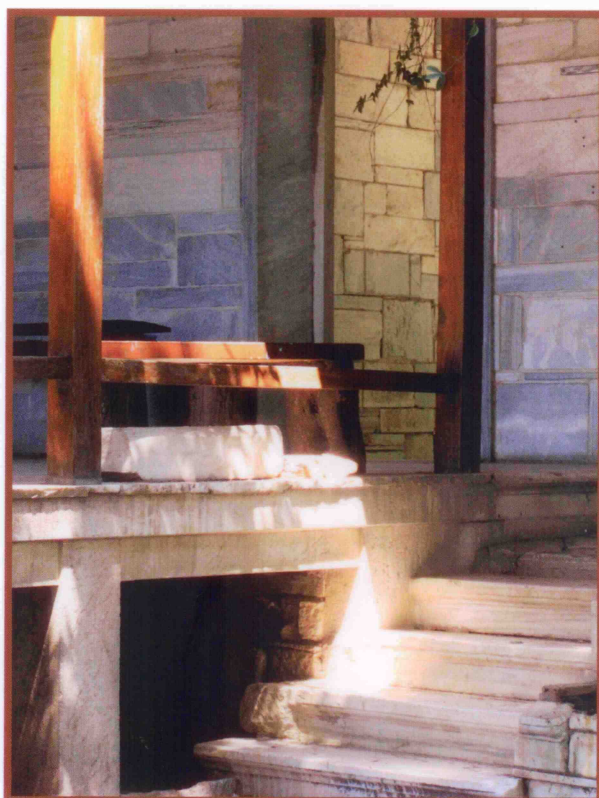

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ 20ό ΚΑΙ 21ο ΑΙΩΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Επιμέλεια:
Ανδρέας Γιακουμακάτος

GUTENBERG

ΠΑΝΑΗΣ ΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ
ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΧΩΡΙΣ ΡΗΤΟΡΕΙΑ

Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου

Εισαγωγή

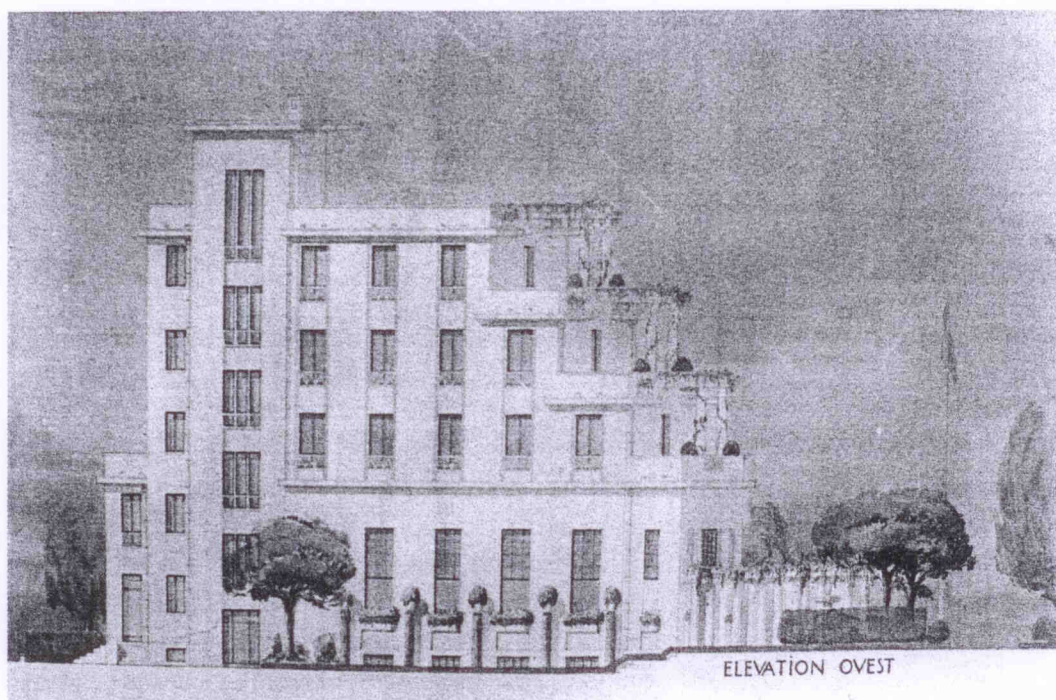
ΣΤΟΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ Παναή Μανουηλίδη έφτασα συμπτωματικά. Ένα υλοποιημένο έργο του στην Καβάλα μού κίνησε την περιέργεια για τον άνθρωπο και το έργο του. Η ιστοριογραφική τάση που δίνει έμφαση στα πρόσωπα, ως μέσο για την κατανόηση του κτιριακού έργου, αν και διαφορετική από την κρατούσα, που αναλύει κυρίως τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία, δεν είναι άγνωστη στην ελληνική βιβλιογραφία. Μια σειρά από μελέτες τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιούν όλο και συχνότερα αυτού του είδους την προσέγγιση. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, επιχείρησα με βάση ανέκδοτο αρχειακό υλικό¹ σε συνδυασμό με έρευνα ιδιωτικών συλλογών και επιτόπια τεκμηρίωση, μια αποτίμηση της προσωπικότητας, του έργου και της συμβολής του Παναή Μανουηλίδη στη νεοελληνική αρχιτεκτονική σκηνή, ειδικότερα αυτήν του Μεσοπολέμου. Η περαιτέρω εμβάθυνση σε δύο έργα του Μανουηλίδη, που κτίστηκαν στην ελληνική επαρχία την ίδια εποχή, θεωρώ ότι θα εμπλουτίσει τη συζήτηση για την εργογραφία του και πέρα από τα όρια της Αθήνας.

Ο Παναής (Παναγιώτης) Μανουηλίδης του Ηλία γεννήθηκε στις 24 Ιουνίου 1894. Γόνος εύπορης οικογένειας της Προποντίδας (ο πατέρας του ήταν έμπορος πάγου και ιδιοκτήτης αρτοποιείου στο Κατιρλί της Νικομήδειας) φοίτησε από το 1914 στην École Supérieure des Beaux Arts του Παρισιού (ENSBA). Άργησε να πάρει το δίπλωμά του γιατί διέκοψε τις σπουδές του για να καταταγεί εθελοντικά στον ελληνικό στρατό. Επέστρεψε στο Παρίσι το 1920. Ταυτόχρονα με τη συνέχιση των σπουδών, εργαζόταν από το 1921 μέχρι το 1927 στο αρχιτεκτονικό γραφείο των Gaston Herre & Albert Lefèvre.² Το 1928 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα εργαζόμενος ως ελεύθερος επαγγελματίας, προσαρμόζοντας τις αρχές του μοντερνισμού στις συνθήκες της εγχώριας κατασκευαστικής αγοράς και

1. Τις θερμές ευχαριστίες μου στην κα Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη και στην κα Π. Μπορίσοβα για τη φιλοξενία στα ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη. Την αρχειοθέτηση του αρχείου Μανουηλίδη έκανε η Κορνηλία Ζαρκιά.

2. Βεβαίωση γραφείου Lefèvre στα ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη. Όντας στο Παρίσι, συμμετείχε το 1926 στον διαγωνισμό για το κτίριο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, για το οποίο απέσπασε το γ' βραβείο. Βλ. βιογραφικό σχέδιασμα της Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ.

διατηρώντας πολύχρονες σχέσεις με την πολυπληθή πελατεία του. Ιδιαίτερη θέση στο επαγγελματικό έργο του έχουν τα σανατόρια, πρεβαντόρια, νοσοκομεία και ορφανοτροφεία, κτίρια που σχεδίασε και κατασκεύασε τόσο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όσο και μεταπολεμικά.

Εικ. 1: Φοιτητικό σχέδιο του Π. Μανουηλίδη (ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη).

Εγκατάσταση στην Αθήνα – Τα σπίτια στο Ελληνικό

Οι πρώτες σημαντικές δουλειές του στην Αθήνα ήταν στην περιοχή Ελληνικού (Χασάνι). Εκεί έκτισε τα σπίτια των αδελφών του Δημήτρη και Στέφανου και το δικό του. Το ιδιόκτητο σπίτι του Μανουηλίδη στο Ελληνικό μπορούμε να το αναλύσουμε σήμερα μέσω δύο τεκμηρίων: μιας φωτογραφίας, που φυλάσσεται στα ΑΝΑ, και ενός δημοσιεύματος στο αγγλικό περιοδικό «Decorative Art» (1936).³ Στα κτίσματα αυτά υπάρχουν τα βασικά χαρακτηριστικά του μοντέρνου, δηλαδή καθαροί όγκοι, ανοίγματα χωρίς πλαίσια, ασυμμετρία, έλλειψη γείσου, διάσπαση των όγκων, κτιστά στηθαία. Η ελάφρυνση της γωνίας, αγαπημένο θέμα του μοντερνισμού, εμφανίζεται μέσω της τοποθέτησης γωνιακών ανοιγμάτων και της αφαίρεσης ενός όγκου στο ισόγειο (όπου και η κύρια είσοδος). Οι επιχρι-

3. Πρόκειται για τον ετήσιο τόμο *The Studio Yearbook of Decorative Art*, που εκδιδόταν στο Λονδίνο και στη Νέα Υόρκη από το 1906. Περιλάμβανε παραδείγματα υλοποιημένων έργων της εποχής. Μετά το 1926 μετονομάστηκε σε *Decorative Art*. Στον

τόμο του 1936, εκτός από το έργο του Μανουηλίδη, δημοσιεύεται και η κατοικία Ε. Αβέρωφ στην Κηφισιά, έργο των Πολύβιου Μιχαηλίδη και Θουκυδίδη Βαλεντή.

σμένες επιφάνειες σε ανοικτό ομοιόμορφο χρώμα εκπέμπουν ένα αίσθημα υγείας και καθαρότητας. Η ελαφριά ξύλινη πέργκολα, που εδράζεται σε κυλινδρικές κολόνες (το μόνο σκουρόχρωμο στοιχείο, ίσως από εμφανές σκυρόδεμα) περιβάλλει το ισόγειο σε σχήμα Γ και, σε συνδυασμό με το καλοδουλεμένο τελείωμα του στηθαίου του δώματος, παραπέμπει σε αιγαιοπελαγίτικα νησιά. Μια αίσθηση φρεσκάδας, αισιοδοξίας και τάξης εκπέμπει και ο κήπος. Μια μικρή στέρνα αποτελεί το εστιακό κέντρο της κηποτεχνικής διαμόρφωσης. Η οργάνωση του κήπου, σε αντίθεση με το σπίτι, διακρίνεται από συμμετρία: ευθύγραμμοι διάδρομοι κυκλοφορίας, συμμετρικά τοποθετημένες κεραμικές γλάστρες, χαμηλό πράσινο και πλατιά σκαλοπάτια οδηγούν στο χαμηλότερο επίπεδο (της στέρνας). Ειδική θέση προβλεπόταν για στάθμευση αυτοκινήτου.

Πρόκειται για μια συγκεκριμένη αισθητική, απλή και μοντέρνα, που ο Μανουηλίδης θα εφαρμόσει και σε άλλα έργα του στο Ελληνικό, όπως στα σπίτια του Αβραάμ Αλεκτορίδη (1934) και του Εμμανουήλ Παπαμιχαήλ (1935).⁴ Για το τελευταίο υπάρχει διαθέσιμο φωτογραφικό υλικό, από το οποίο συνάγουμε παρόμοιες παρατηρήσεις: κλιμακούμενοι όγκοι, γωνιακά ανοίγματα, κυλινδρικές κολόνες και μια εντυπωσιακά καμπυλωμένη γωνία. Δυστυχώς, τα περισσότερα σπίτια του στο Ελληνικό καταδαφίστηκαν, μετά την απαλλοτρίωση της περιοχής για την κατασκευή του αεροδρομίου.⁵ Σώζεται μόνο το (ανακατασκευασμένο) σπίτι του πρωθυπουργού Στυλιανού Γονατά.⁶

Εικ. 2: Ο Παναής Μανουηλίδης τη δεκαετία του 1930 (ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη).

Οι μεσοπολεμικές επαύλεις και πολυκατοικίες

Εκτός από το Ελληνικό, ο Μανουηλίδης εργάστηκε και στις ακριβές συνοικίες της Αθήνας. Διασταυρώνοντας πληροφορίες από το βιογραφικό σχεδιάσμα-εργογραφία του, που συνέθεσε η Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ το 2000⁷ με το αρχειακό υλικό που είναι κατατεθειμένο

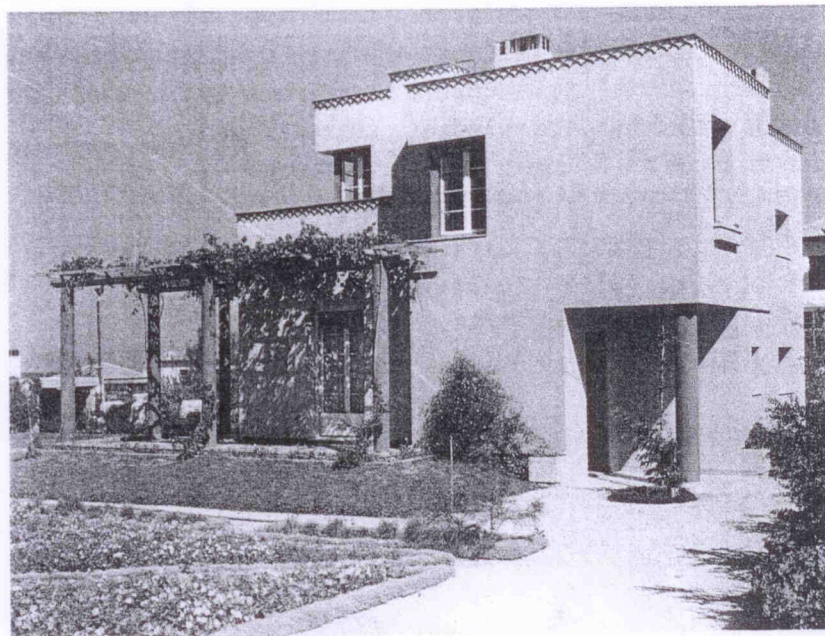
4. Το σπίτι ήταν κτισμένο σε οικόπεδο πέντε στρεμμάτων, μέσα στο οποίο υπήρχε και γήπεδο τένις. Βλ. Μ. Μάρκογλου, *Η Μικρά Ασία στο Ελληνικό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 197.

5. Έγινε αναγκαστική απαλλοτρίωση έκτασης 2.150 στρεμμάτων με βάση το ΦΕΚ 360/1937. Συμπληρωματικές απολλοτριώσεις έγιναν κατά το διάστημα 1942-1944 και 1948-1960.

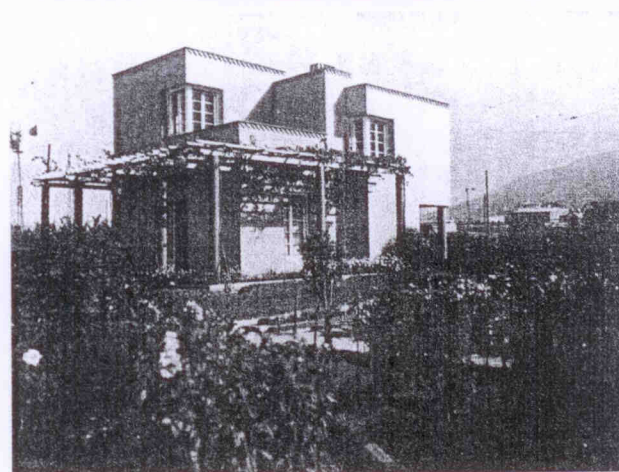
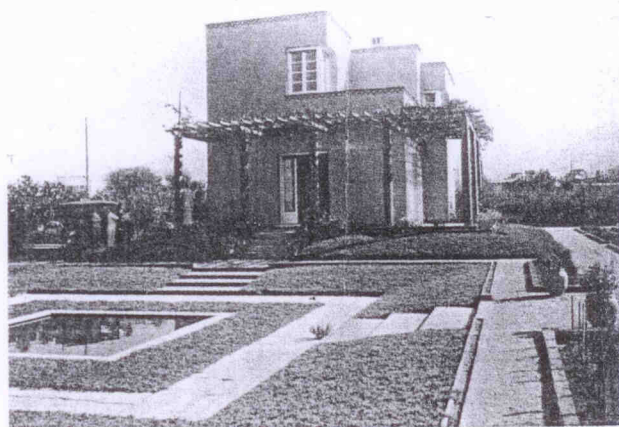
6. Το σπίτι βομβαρδίστηκε από γερμανικά αεροπλάνα και υπέστη σοβαρές ζημιές, ενώ επιτάχθηκε το 1942. Ανακατασκευάστηκε το 1966 με βάση τα

διασωθέντα σχέδια του 1935. Βλ. Μ. Μάρκογλου, *ό.π.*, σ. 128-132.

7. Ευχαριστώ θερμά, τόσο την κα Ε. Φεσσά για τη δυνατότητα που μου έδωσε να μελετήσω το αδημοσίευτο βιογραφικό σχεδιάσμα της για τον Μανουηλίδη, όσο και την κα Ε. Κ. Μανουηλίδη για την επισημάνση του σχεδίασματος, την παροχή ανέκδοτου φωτογραφικού υλικού από το οικογενειακό αρχείο της και τον Α. Πολυχρονιάδη, που μου έδωσε την πληροφορία ότι ο Π. Μανουηλίδης παντρεύτηκε την Έλλη το γένος Ματάλα (Καρελά) και δεν είχε παιδιά.

Εικ. 3: Το σπίτι του Παναή Μανουηλίδη στο Ελληνικό (ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη).

Εικ. 4: Η δημοσίευση
στο «Decorative Art» του 1936.
ΠΗΓΗ: Ε. Κ. Μανουηλίδη.

στα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη (ΑΝΑ), εντοπίσαμε 16 φακέλους με μεσοπολεμικές μελέτες του για μονοκατοικίες-επαύλεις στις περιοχές Ψυχικού, Εκάλης, Κηφισιάς. Κατά χρονολογική σειρά φαίνεται ότι μελέτησε: την κατοικία Γ. Δελαγραμμάτη και Ακριβού στο Ψυχικό (1929, σήμερα στεγάζει τη Ρωσική Πρεσβεία), την έπαυλη Λαμπαδαρίδου στην Εκάλη (1930), την έπαυλη Γεωργή στην Κηφισιά (1932), την κατοικία Μίχαλου στην οδό Διοχάρους και την κατοικία Κουτρουβή στο Ψυχικό (1933), την κατοικία Ηλιοπούλου στο Ψυχικό και την οικία Αλεξανδρή στην Εκάλη (1934), την οικία Δημοπούλου-Βοζίκη στην Εκάλη και τη βίλα του Ροβέρτου Δανόν στο Παλαιό Ψυχικό (1935), την κατοικία Ε. Λειβαδίτη στο Παλαιό Φάληρο και την κατοικία της Τζένης. Γ. Σταυρίδη στην Εκάλη (1936), ενώ το 1937 σχεδίασε την οικία Γ. Σινιόσογλου στην οδό Διαμαντίδη στο Ψυχικό, το 1938 το αγρόκτημα και την κατοικία Αλεξ. Σινιόσογλου στη θέση Γκόλφι στην Κηφισιά, και το 1939 την κατοικία Παπαθεοδώρου στο Κακοσάλεσι Αττικής.

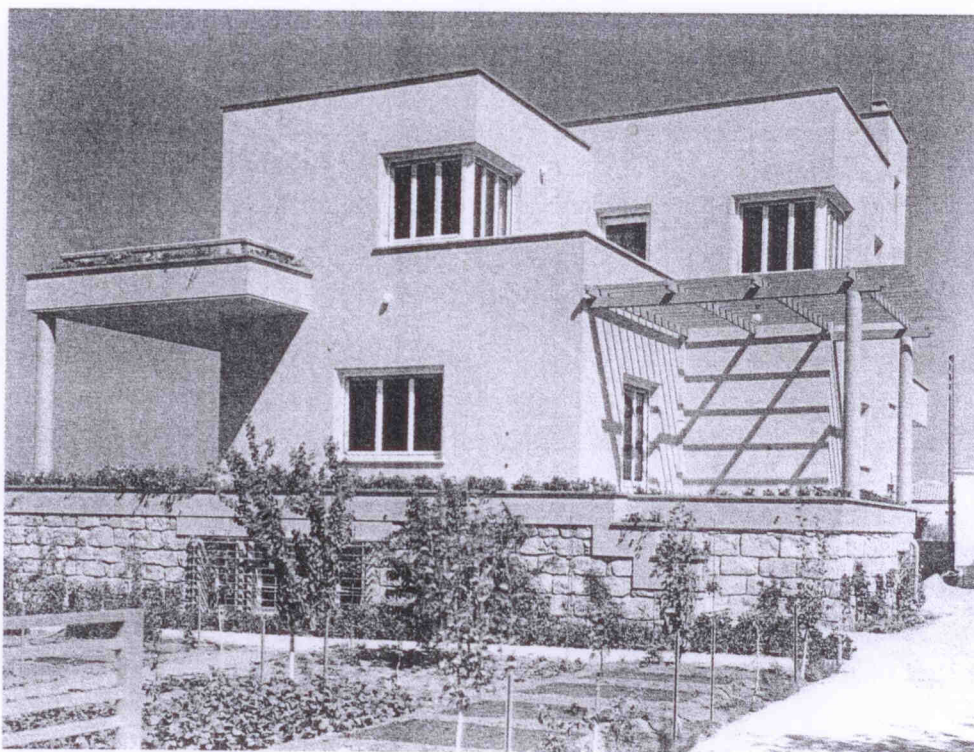
Ο Μανουηλίδης σχεδιάζει μ' ένα απλό, μινιμαλιστικό θα λέγαμε λεξιλόγιο, που χαρακτηρίζεται από μια μετριοπαθή νεωτερικότητα και αποτελεί προσαρμογή γαλλικών προτύπων στα μεσοπολεμικά ελληνικά δεδομένα.⁸ Δεξιοτέχνης στην επίλυση των κατόψεων, δίνει μεγάλη έμφαση στη λειτουργικότητα, στις καλές αναλογίες, στην εσωτερική άνεση, στον άπλετο φωτισμό. Δεν προσπαθεί να εντυπωσιάσει αλλά να κατασκευάσει κατοικίες-«δοχεία ζωής». Πολλές από τις επαύλεις που έκτισε συνεχίζουν να κατοικούνται και οι σημερινοί ιδιοκτήτες τους απολαμβάνουν ένα άρωμα ευπρέπειας, διακριτικής κομψότητας και κατασκευαστικής αρτιότητας.

Για τις πολυκατοικίες που ο Μανουηλίδης έκτισε στο Κολωνάκι έχουν ήδη ειπωθεί αρκετά. Είναι γνωστό ότι στο Κολωνάκι, περιοχή μεγάλης κοινωνικής αίγλης, το τυπολογικό θέμα της πολυκατοικίας γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κυρίως μετά το 1929, όταν η νομοθεσία καθόρισε τα αρχιτεκτονικά και ιδιοκτησιακά χαρακτηριστικά του. Πολυάριθμοι εύποροι Αθηναίοι αλλά και ομογενείς από την Πόλη επένδυσαν σε πολυώροφα κτίρια συλλογικής κατοίκησης, με τα οποία είχαν ήδη εξοικειωθεί στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες που επισκέπτονταν αλλά και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη (apartment han). Από έρευνα που πραγματοποίησαν στο Αρχείο της Πολεοδομίας Αθηνών οι Ε. Φεσσά και Ε. Μαρμαράς, σε συνδυασμό και με δική μου προσωπική έρευνα στα ΑΝΑ, προκύπτει ένας πράγματι εντυπωσιακός αριθμός πολυκατοικιών με την υπογραφή του Μανουηλίδη.⁹ Θα περιοριστώ να αναφέρω ότι στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ ο Μανουηλίδης έκτισε μεσοπολεμικά τρεις πολυκατοικίες, στους αριθμούς 14 (1936), 18 (1935) και 20 (1935), στην οδό Σίνα δύο, στους αριθμούς 17 και 36 (1936), και από μία στις οδούς Καρνεάδου 24 (1937), Διοχάρους (1936), Δημοκρίτου 19 (1936), Βουλγαροκτόνου 30 (1938) και Σόλωνος 10 (1936). Στην πολυκατοικία της οδού Πατριάρχου Ιωακείμ 20 διέμενε ο ίδιος και είχε το

8. Για τις μοντέρνες κατοικίες του 1930 βλ. Δ. Φιλιππίδης (επιμ.) *Σπίτια του '30. Μοντέρνα Αρχιτεκτονική στην προπολεμική Αθήνα*, Αθήνα 1998.

9. Στα ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη υπάρχει αρχαικό υλικό για 8 μεσοπολεμικές πολυκατοικίες του Μανουηλίδη: στη γωνία Σίνα 17 και Σκουφά, στην οδό Σίνα 36 (1933), στην Πατριάρχου Ιωακείμ 18

(1934) και Πατριάρχου Ιωακείμ 52 (1935), στη γωνία Πατριάρχου Ιωακείμ 14 και Ηροδότου (1936), στην οδό Διοχάρους (1936), Δημοκρίτου 19 (1936), στην οδό Καρνεάδου 24 (1937) και στην οδό Βασ. Βουλγαροκτόνου 30 (1938, σήμερα παράρτημα του Πανεπιστημίου Αιγαίου).

Εικ. 5: Έπαυλη στο Ελληνικό, έργο του Μανουηλίδη (αταύτιστη) (ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη).

γραφείο του. Άρα και σ' αυτόν τον τομέα ο Μανουηλίδης διακρίθηκε με κτίρια λειτουργικά, προσοδοφόρα για την πελατεία του και κατασκευαστικά άρτια.

Όλος αυτός ο καταιγισμός αναθέσεων και το εντυπωσιακό πελατολόγιο από επιφανείς Αθηναίους μάς οδηγεί στο ερώτημα των κοινωνικών διασυνδέσεων του Μανουηλίδη. Σχετίζονταν οι αναθέσεις με το γεγονός ότι ο Μανουηλίδης ήταν ήδη από τη δεκαετία του 1930 μέλος της περίφημης Αθηναϊκής Λέσχης; Θα απαντούσαμε πως ναι, υπήρχε σχέση. Η Λέσχη ήταν ένα ανδρικό κλαμπ εύπορων Αθηναίων κατά τα πρότυπα του βρετανικού μοντέλου και ένα πολυσχιδές επαγγελματικό δίκτυο με ηγεμονική την παρουσία του στοιχείου της ομογένειας. Η ένταξη του Μανουηλίδη σε αυτόν τον προνομιακό χώρο επαφών προφανώς και επηρέασε την επαγγελματική σταδιοδρομία του ως ιδιώτη αρχιτέκτονα, του επέτρεψε να κινείται με αυτοπεποίθηση και να αναλαμβάνει έργα για την ελίτ της εποχής. Δεν είναι τυχαίο ότι σε μια εποχή οικονομικής δυσπραγίας αναλαμβάνει τον σχεδιασμό της βίλας του Πέτρου Ν. Γουναράκη (υποδιοικητή της ΕΤΕ), των επαύλεων του βιομήχανου Γεωργή στην Κηφισιά, του γενικού διευθυντή της Εταιρείας Διώρυγος Κορίνθου Κων. Σκεφέρη στα Ίσθμια, του Ροβ. Δανόν (ασφάλειες πυρός) στο Π. Φάληρο, του Αλ. Σινιόσογλου στην οδό Διαμαντίδη στο Ψυχικό (1937). Η ανάθεση της μελέτης του περιπτέρου Λιπασμάτων Μποδοσάκη στην 1η Πανελλήνια Γεωργική Έκθεση στο Ζάππειο (1938) πιθανόν να οφείλεται στη γνωριμία του με τον Εμμ. Παπαμιχαήλ, διευθυντή της εταιρείας, για τον οποίο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είχε ήδη σχεδιάσει την ιδιωτική κατοικία του στο Ελληνικό. Για τον Π. Νικολετόπουλο είχε αναλάβει τους αλευρόμυλους στο Κερατσίνι και στην Καβάλα (1934) και για τον καθηγητή Γ. Ν. Μακκά την ιδιόκτητη πολυκατοικία του στο Κολωνάκι.

Ένας άλλος χώρος γνωριμιών του θα μπορούσε να θεωρηθεί ο στρατός. Όπως ήδη αναφέραμε, τον Οκτώβριο του 1916 παρουσιάστηκε στο Ελληνικό Γραφείο του Παρισιού, για να πολεμήσει οικειοθελώς στο πλευρό της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και των συμμάχων της.¹⁰ Ενδεχομένως εκεί να γνωρίστηκε με προσωπικότητες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα τα επόμενα χρόνια, όπως ο Στυλιανός Γονατάς, για τον οποίο έκτισε το σπίτι στο Ελληνικό.¹¹ Χωρίς αμφιβολία υπήρξε ικανότατος στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων.

Ο Μανουηλίδης ήταν επίσης παρών στις καλλιτεχνικές και επαγγελματικές διεκδικήσεις του κλάδου του. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Ατελιέ της Λέσχης Καλλιτεχνών και πήρε μέρος το 1934 στην Α΄ Αρχιτεκτονική Έκθεση εκθέτοντας τη μακέτα μιας κατοικίας στο Ελληνικό (πιθανότατα της δικής του).¹² Υπήρξε τακτικό μέλος του ελληνικού τμήματος της Μονίμου Διεθνούς Επιτροπής Αρχιτεκτόνων (CPIA) από το 1936, αντιπρόεδρος του ΣΑΔΑΣ (1942),¹³ ταμίας στο Διοικητικό Συμβούλιο του ΤΕΕ (1942-1945) και μέλος της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής Εταιρείας (μετά το 1947). Υπήρξε επίσης μέλος της Ελληνογαλλικής Πνευματικής Ένωσης (1955), του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Θεάτρου (1952) και μέλος της Εφορείας του θεραπευτηρίου Σωτηρία (1935). Εκτός από μελετητής και επιβλέπων, ήταν από το 1949 κάτοχος εργοληπτικού πτυχίου Δ΄ τάξης για έργα οικοδομικά. Διετέλεσε επίσης μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Εθνικής Τράπεζας και Τεχνικός Σύμβουλός της.¹⁴ Μεταπολεμικά πήρε μέρος και στο Α΄ Αρχιτεκτονικό Συνέδριο και την αντίστοιχη έκθεση.

Δύο μεσοπολεμικά έργα στον βορειοελλαδικό χώρο

α. Ο ξενώνας του Σουηδικού Μονοπωλίου Καπνού στην Καβάλα

Η επαγγελματική δραστηριότητα του Μανουηλίδη εκτυλίχθηκε βασικά στα όρια του λεκανοπεδίου Αττικής. Λιγιστά είναι τα έργα του στις επαρχιακές πόλεις. Μεταξύ των τελευταίων συγκαταλέγονται α) ο ξενώνας του Σουηδικού Μονοπωλίου Καπνού στην Καβάλα και β) το Σισμανόγλειο Νοσοκομείο Κομοτηνής. Επέλεξα να παρουσιάσω λεπτομερέστερα τα δύο αυτά κτίρια ακριβώς επειδή βρίσκονται στην επαρχία, δεν έχουν συμπε-

10. Η στήριξη των μελών της γαλλικής παροικίας υπέρ του Βενιζέλου κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι γνωστή, και σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί η στράτευση του Μανουηλίδη. Ο Μανουηλίδης κατατάχθηκε στο Bureau Hellenique National de France, που λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του Νικόλα Μποτάση στις 27 Οκτωβρίου 1916 (βλ. έγγραφο κατάταξης του στα ΑΝΑ). Το 1920 απολύθηκε και επέστρεψε στο Παρίσι.

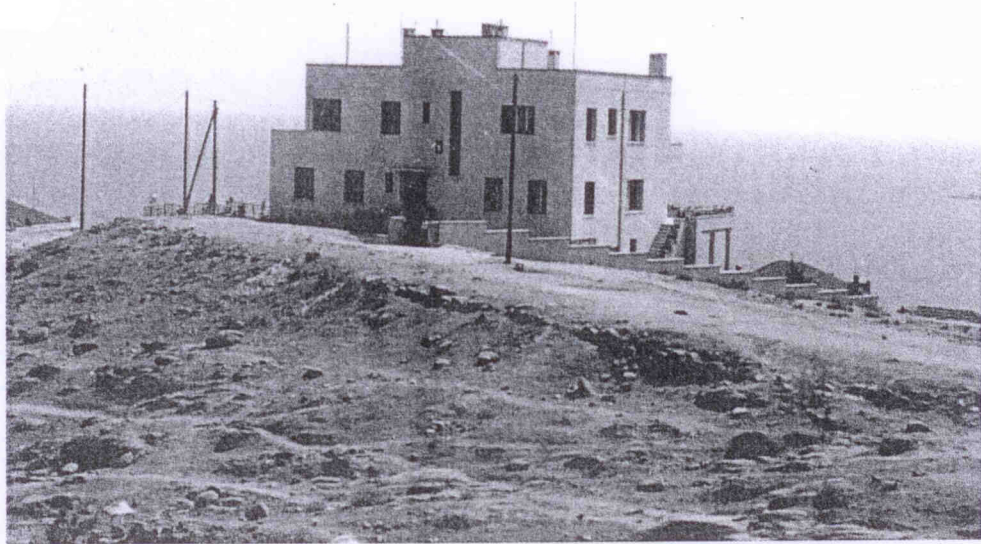
11. Το 1940 κατατάχτηκε εκ νέου στον στρατό ως έφεδρος εκ μονίμων και υπηρέτησε ως αξιωματικός μηχανικού μέχρι το 1944, οπότε και αποστρατεύτηκε οριστικά.

12. Βλ. Α. Γιακουμακάτος, *Στοιχεία για τη νεό-*

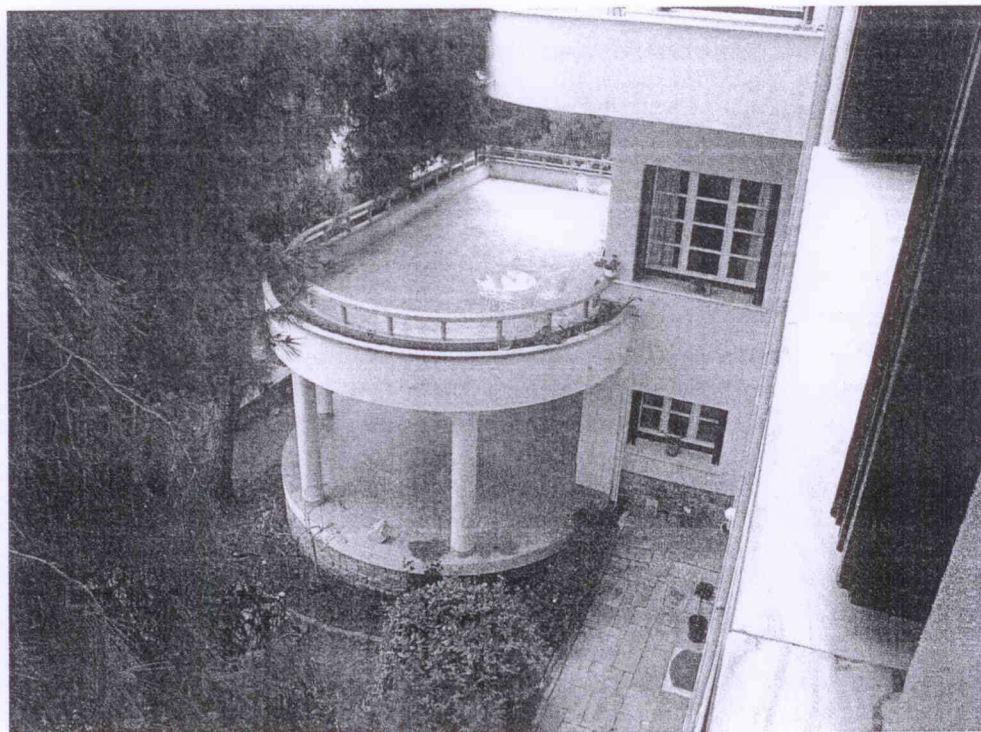
τερη ελληνική αρχιτεκτονική: Πάτροκλος Καραντινός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003. Ο Μανουηλίδης αργότερα πήρε μέρος και στο Α΄ Αρχιτεκτονικό Συνέδριο (1954) και στην αντίστοιχη έκθεση.

13. Μ. Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, εκδ. ΠΙΟΠ, Αθήνα 1991.

14. Υπό την ιδιότητα αυτή εκπόνησε τις μελέτες μεταρρύθμισης του κεντρικού καταστήματος της ΕΤΕ στην οδό Αιόλου και τις μελέτες του μηχανολογιστικού κέντρου στην οδό Συγγρού, καθώς και διάφορα υποκαταστήματά της. Στα ΑΝΑ υπάρχει χρονολογημένη φωτογραφία (1951) από τα εγκαίνια του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Μυτιλήνη με την παρουσία του Μανουηλίδη.

Εικ. 6: Φωτογραφία του νεόδμητου Σουηδικού Σπιτιού (συλλογή Κ. Μ. Πετρίδη).

Εικ. 7: Σημερινή άποψη της ασκεπύς μεσημβρινής βεράντας.

ριληφθεί μέχρι τώρα στην αρχιτεκτονική ιστοριογραφία και αντιστοιχούν στις δύο κτιριολογικές κατηγορίες με τις οποίες βασικά ασχολήθηκε: της κατοικίας και των κτιρίων υγείας. Επέλεξα, τέλος, να τα παρουσιάσω γιατί υλοποιήθηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο, εμπεριέχοντας όλα εκείνα τα στοιχεία του μοντερνισμού στη βάση των οποίων ο αρχιτέκτονας συνέχισε να δημιουργεί και μεταπολεμικά.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς ανέλαβε ο Μανουηλίδης αυτά τα έργα. Και στις δύο περιπτώσεις την ανάθεση διευκόλυναν οι συναναστροφές του με Κωνσταντινουπολίτες της διασποράς. Για την ανάθεση του κτιρίου του Σουηδικού Μονοπωλίου Καπνού φαίνεται να έπαιξε τον ρόλο του ο εκ Κωνσταντινούπολης καταγόμενος καπνέμπορας Μιλτιάδης Κ. Πετρίδης ο οποίος, ως αποκλειστικός προμηθευτής ανατολικών καπνών του Σουηδικού Μονοπωλίου, είχε στενές σχέσεις μαζί τους. Κωνσταντινουπολίτες ήταν και οι αδελφοί Σιμάνογλου, δωρητές τόσο του Σισμανόγλειου Νοσοκομείου Κομοτηνής όσο και του Φυματιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, έργα επίσης του Μανουηλίδη.

Ο ξενώνας-κατοικία των εκπροσώπων του Σουηδικού Μονοπωλίου Καπνού¹⁵ στην Καβάλα κτίστηκε το διάστημα 1934-1936. Το κτίριο είχε μια ιδιομορφία: δεν ήταν ούτε μονοκατοικία, ούτε κτίριο γραφείων. Ήταν ένα είδος κοινωνικής κατοικίας, όπου οι ανώτεροι υπάλληλοι της εταιρείας διέμεναν για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, επιβλέποντας την καλλιέργεια, συγκομιδή και επεξεργασία των καπνόφυλλων. Υπενθυμίζουμε ότι το Σουηδικό Μονοπώλιο Καπνού ήταν εκείνη την εποχή μια κρατική εταιρεία με αυξημένο το αίσθημα της κοινωνικής ευθύνης απέναντι στους εργαζόμενους, στους οποίους, εκτός από μισθό, προσπαθούσε να παρέχει και άλλου είδους διευκολύνσεις, όπως φαγητό, στέγη, διακοπές.

Τον Ιανουάριο του 1934 ο Emil Lindqrisk, αρχιτέκτονας της εταιρείας στη Στοκχόλμη, εκπόνησε μια σειρά προσχεδίων σε κλίμακα 1:100. Τα σχέδια απεικόνιζαν διάροφη οικοδομή με σκεπή χωρίς ιδιαίτερη αξία· καθόριζαν όμως τη γενική κτιριολογική κατεύθυνση. Στο υπερυψωμένο ισόγειο χωροθετούνταν δωμάτια για τους υπαλλήλους, κοινόχρηστη κουζίνα και τραπεζαρία, ενώ στον α΄ όροφο κοινόχρηστο σαλόνι και τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του διευθυντή.

Το τελικό σχέδιο εκπονήθηκε από τον Μανουηλίδη μεταξύ Μαρτίου και Σεπτεμβρίου 1934.¹⁶ Το κτίριο είχε δύο κύριους ορόφους και υπόγειο, το οποίο λόγω κλίσης του εδάφους επικοινωνούσε απευθείας με τον κήπο. Είχε περιμετρική φέρουσα λιθοδομή, πατώματα, δώμα και εσωτερικά υποστύλωματα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Στοιχίσε μαζί με την επίπλωσή του 138.384.000 σουηδικές κορόνες και αναφέρεται ότι κάποιοι από τους τεχνίτες είχαν έρθει από την Αθήνα. Εγκαινιάστηκε στις 15 Μαΐου 1936.

Η ασύμμετρη κάτοψη και η ογκοπλαστική διάρθρωση του κτιρίου προέρχεται από την παράδοση του μοντέρνου κινήματος. Οι καθαροί όγκοι, τα γυμνά, χωρίς περιζώματα ανοίγματα, η τεράστια βεράντα με την καμπύλη απόληξη, οι κυλινδρικές κολόνες, το δώ-

15. L. Theodoridou, A. Moustaka, «Tobacco Firms and their Purchasing Offices in Cavalla during the First Half of the 20th c.: The Dissemination of the Austro-Hungarian and Swedish Architectural style», εισήγηση στο συνέδριο «Tobacco Roads: Vienna to Kavala. Technology Transfer in the Early Twentieth

Century» (Δήμος Καβάλας, Μουσείο Καπνού, 5-7 Ιουλίου 2013) (πρακτικά υπό δημοσίευση).

16. Αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια εποχή ο Μανουηλίδης είχε αναλάβει ένα ακόμη έργο στην Καβάλα, τους παραθαλάσσιους αλευρόμυλους των Γεωργή και Νικολετόπουλου (έχουν κατεδαφιστεί).

μα χωρίς γείσα και ο ομοιόμορφος ανοιχτόχρωμος χρωματισμός παραπέμπουν στο λεξιλόγιο του μοντερνισμού. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όπως οι καμπύλες απολήξεις στο άνοιγμα της κυρίας εισόδου, η σιδερένια εξωστόθυρα με το υαλοστάσιο και το μικρό γείσο, συναντώνται και σε πολλές αστικές πολυκατοικίες και μονοκατοικίες της Αθήνας του Μεσοπολέμου, ενώ η ωριμότητα της σχεδιαστικής γλώσσας του αρχιτέκτονα φαίνεται από την ελευθερία στη διάταξη των ανοιγμάτων. Το τελικό αποτέλεσμα εκπέμπει ευπρέπεια και χάρη: δρύινα δάπεδα στο εσωτερικό, εντοιχισμένες ντουλάπες στα υπνοδωμάτια, εσωτερική σκάλα με κτιστό κιγκλίδωμα, έλλειψη κάθε γύψινης διακόσμησης, λειτουργική κουζίνα, εργονομικοί νιπτήρες. Ασφαλώς ο μεσημβρινός εξώστης με την εξαιρετική θέα αποτελεί το πιο «δραματικό» στοιχείο της σύνθεσης, ενώ η γενικότερη μοντερνιστική οργάνωση των στοιχείων της όψης μπορεί να μην είναι ακραία πρωτοποριακή, δεν είναι όμως και ανάξια λόγου.

Η συμβολή του καπνέμπορα Μιλτιάδη Κων. Πετρίδη στην ανέγερση του σπιτιού πρέπει να θεωρηθεί κάτι παραπάνω από σημαντική. Ζούσε στην Αθήνα και συναναστρεφόταν τους μεγαλοαστούς της πρωτεύουσας. Το διάστημα 1929-1937 ήταν πρόεδρος της Καπνεμπορικής Ομοσπονδίας Ελλάδας. Η επιλογή του αρχιτέκτονα Μανουηλίδη για τον σχεδιασμό του κτιρίου ήταν πιθανότατα δική του. Σε δίφυλλο χειρόγραφο, που φυλάσσεται στο αρχείο του γιου του, ο Πετρίδης είχε καταγράψει λεπτομερώς το κόστος ανέγερσης: 166.790 δρχ. για αγορά του οικοπέδου, 12.518 δραχμές για την οικοδομική άδεια, 73.600 δρχ. για την αμοιβή του αρχιτέκτονα Μανουηλίδη, 155.826 δρχ. για την αμοιβή του κατασκευαστή Μάρκου Σαμούχου κτλ. Συνολικό κόστος 2.749.660,70 δραχμές.

Η τύχη του ξενώνα στην Καβάλα ακολούθησε την τύχη του Σουηδικού Μονοπαλιού Καπνού. Μετά την αποχώρηση της εταιρείας από την καπνεμπορική αγορά της περιοχής το κτίριο περιέπεσε σταδιακά σε μαρασμό. Τελικά, το 1976 δωρήθηκε στο Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. Από το 1983 είναι διατηρητέο κτίριο μαζί με τον κήπο που το περιβάλλει. Σήμερα έχει ανακαινιστεί και χρησιμοποιείται ως χώρος φιλοξενίας καλλιτεχνών και ερευνητών.

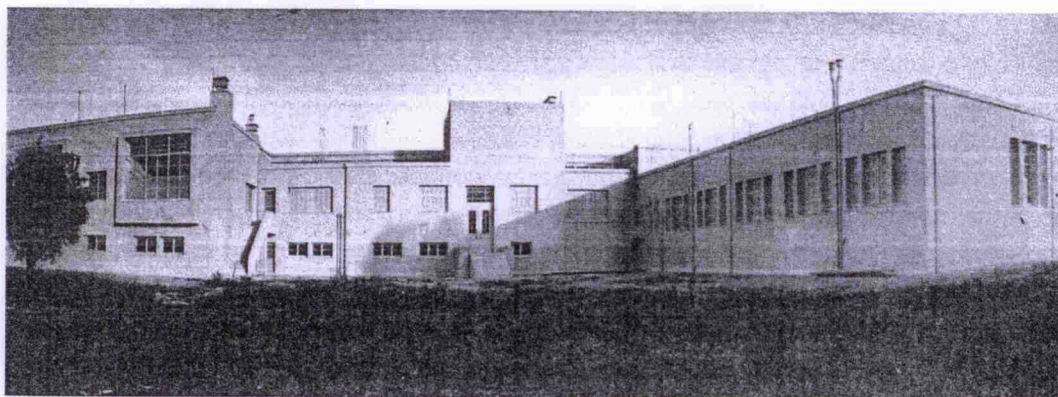
Το εν λόγω «Σουηδικό Σπίτι» στην Καβάλα είναι από τα λίγα μοντέρνα σπίτια του 1930 στην Ελλάδα το οποίο παρέμεινε μέχρι σήμερα χωρίς αλλοιώσεις, ακριβώς λόγω της συλλογικότητας που διέκρινε από την αρχή το ιδιοκτησιακό καθεστώς του. Μια ομάδα υψηλόβαθμων υπαλλήλων που δρούσαν στα πλαίσια μιας κρατικής οντότητας δεν μπορούσε παρά να διατηρήσει χαμηλό το προφίλ στο κτίριο διαμονής της. Εδώ έχουμε όχι επίδειξη πλούτου και εξουσίας (όπως στα άλλα κτίρια γραφείων των καπνεμπόρων στην Καβάλα) αλλά λιτή και νεωτερική έκφραση: επιθυμία για μοντερνισμό όχι μόνο στη μορφολογία του κτιρίου αλλά και στην εσωτερική άνεση (κεντρική θέρμανση, λουτρά, νιπτήρες), διάθεση συνύπαρξης των ενοίκων και όχι διαχωρισμού και απομόνωσης, μια διαφορετική στάση ζωής.

Δεν θα θεωρήσουμε τυχαίο ότι την ίδια εποχή στη Σουηδία (1935) η αρχιτεκτονική πρωτοπορία της εποχής, όπως ο μοντερνιστής Σουηδός αρχιτέκτονας Swen Markelius, πειραματιζόταν με ένα κτιριακό τύπο κατοικίας γνωστό ως Collective House. Επομένως το «Σουηδικό Σπίτι» στην Καβάλα δεν πρέπει να ιδωθεί μόνο ως ένα εξαιρετικά διατηρημένο δείγμα μοντέρνας αρχιτεκτονικής, αλλά και ως ένα σπάνιο για τα ελληνικά δεδομένα τυπολογικό δείγμα: ένα Collective House στην επαρχιακή αλλά ακμάζουσα μεσοπολεμική Καβάλα. Αν και η μορφολογία του κτιρίου μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στον

Παναή Μανουηλίδη, η τυπολογία πρέπει να αναζητηθεί στους μεσοπολεμικούς κοινωνικούς και αρχιτεκτονικούς πειραματισμούς της σουηδικής πρωτοπορίας. Το γεγονός ότι το κτίριο διατηρεί στο εσωτερικό του πολλά κομμάτια από την αυθεντική μοντέρνα επίπλωση, η οποία εισήχθη κατευθείαν από τη Σουηδία στον Μεσοπόλεμο, το κάνει ακόμη πιο ενδιαφέρον. Επιπλέον με την υπογραφή του Axel Einar Hjort και τις πλακέτες της Nordiska Kompaniet δημιουργούν μια ανεπανάληπτη εσωτερική ατμόσφαιρα, μια αληθινή «κιβωτό» του μοντερνισμού.

β. Το Σισμανόγλειο Νοσοκομείο στην Κομοτηνή

Το Σισμανόγλειο Νοσοκομείο Κομοτηνής (1935-1937) το οποίο κτίστηκε με δωρεά του Κωνσταντίνου Σισμάνογλου, αποτέλεσε για τη Θράκη της εποχής ένα ορατό παράδειγμα εκσυγχρονισμού και προόδου. Ο αρχικός στόχος του Σισμάνογλου ήταν να κατασκευάσει ένα σανατόριο.¹⁷ Τελικά επέλεξε ένα οικόπεδο εντός Κομοτηνής και προχώρησε στην ανέγερση νοσοκομείου. Το ότι ξεκίνησε με στόχο να γίνει σανατόριο εξηγεί ενδεχομένως και το γεγονός ότι η κτιριολογική διάταξή του αντιστοιχεί στις απαιτήσεις των αντιφυματικών κέντρων της εποχής. Φαρδιές μεσημβρινές βεράντες, άπλετος ηλιασμός, μεγάλοι θάλαμοι νοσηλείας και σχετικά περιορισμένες επιφάνειες χώρων υποδοχής, διάγνωσης, νοσηλείας και χειρουργείων. Είχε επιφάνεια 1.380 τ.μ., κόστισε 40.000 χρυσές λίρες (ή 26.000.000 δρχ.) και μπορεί να θεωρηθεί μια επαρχιακή αντανάκλαση του Σισμανόγλειου Φυματιολογικού Ινστιτούτου που κτίστηκε με σχέδια του Μανουηλίδη στην Αθήνα την ίδια εποχή (μέσω δωρεάς 200.000 χρυσών λιρών). Τόσο στο Σισμανόγλειο της Αθήνας όσο και σε αυτό της Κομοτηνής, έργα χρηστικά και με δημόσιο χαρακτήρα, ο Μανουηλίδης προχώρησε σε μια ανεπιτήδευτη μορφολόγηση υλικών και λειτουργική οργάνωση.

Εικ. 8: Σισμανόγλειο Νοσοκομείο Κομοτηνής (ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μανουηλίδης σχεδίασε αυτά τα δύο νοσοκομειακά κτίρια πριν από την ίδρυση της τεχνικής υπηρεσίας του Υπουργείου Κρατικής Υγείας και

17. Β. Θεοδωροπούλου-Λιβαδά, *Ο εθνικός ευεργέτης Κωνσταντίνος Σισμάνογλου: Ιστορία*, Αθήνα 1946.

Αντιλήψεως (1937), δηλαδή πριν από την «επίσημη» έναρξη του Προγράμματος Κορυζή¹⁸ και επομένως στο μεταίχμιο μιας σημαντικής αλλαγής: από τα δημοτικά αδελφάτα και τους ιδιώτες ευεργέτες στη φάση του κεντρικού σχεδιασμού και της κρατικής χρηματοδότησης. Προπαρασκεύασε επομένως το έδαφος για την έκρηξη νοσοκομειακών εγκαταστάσεων που ακολούθησε. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσε να θεωρηθεί πρωτοπόρος στη νοσοκομειακή αρχιτεκτονική στη χώρα μας. Δεν γνωρίζουμε πώς ο αρχιτέκτονας Μανουηλίδης έφτασε στον σχεδιασμό αντιφυματικών κέντρων και νοσοκομείων, με εμπειρικό δηλαδή τρόπο ή εάν είχε πάρει ειδική εκπαίδευση, όπως για παράδειγμα ο αρχιτέκτων Ορέστης Μάλτος. Το βέβαιο είναι ότι «εξειδικεύτηκε» σταδιακά: Άλλωστε ο τομέας αυτός του ταίριαζε, δεν απαιτούσε «μεγάλες χειρονομίες» αλλά απλές και λειτουργικές λύσεις, ούτε ιδιαίτερα ευρηματικό μορφολογικό λεξιλόγιο αλλά οργανωτικές και διαχειριστικές ικανότητες.

Ο Μανουηλίδης στη μεταπολεμική περίοδο

Μεταπολεμικά, ο Μανουηλίδης θα χρησιμοποιήσει την εμπειρία του σε κτίρια νοσοκομείων για να αναλάβει μια σειρά από σημαντικές αναθέσεις, όπως το Νοσοκομείο Παίδων Θεσσαλονίκης «Άγιος Δημήτριος» (1954-1963) και το Νοσοκομείο Παίδων «Αγία Σοφία» στο Γουδί (1957).

Αν και ξεφεύγουν από τα όρια αυτής της παρουσίασης, θα αναφερθώ και στα δύο πρεβαντόρια που σχεδίασε ο Μανουηλίδης: το πρεβαντόριο Θεσσαλονίκης «Άγιος Δημήτριος» (1949-1951), δωρεά της Σουηδικής Οργάνωσης «Σώσατε τα παιδιά» (Radda Barnen) και το πρεβαντόριο Πατρών «Άγιος Ανδρέας» (1949), δωρεά του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού. Το πρεβαντόριο (preventorium) ήταν αναρρωτήριο, μια εγκατάσταση στην εξοχή που προοριζόταν για ανάπαυση και διαβίωση στην ύπαιθρο όσων απειλούνταν ή ανάρρωναν από φυματίωση. Σε μια Ελλάδα γεμάτη καχεκτικά παιδιά, τα πρώτα χρόνια μετά την Κατοχή παρατηρήθηκε μια —διόλου τυχαία— έκρηξη πρεβαντορίων. Το διεθνές ενδιαφέρον για τον αντιφυματικό αγώνα στην Ελλάδα συντόνιζε ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός και η UNRA. Σε αυτό το πλαίσιο ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος ήδη κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε δραστηριοποιηθεί στη διανομή τροφίμων, ρούχων και φαρμάκων, συνέχισε τη δράση του χρηματοδοτώντας την ανέγερση των δύο αυτών πρεβαντορίων.

Μικρότερης κλίμακας σε σχέση με τα σανατόρια, τα πρεβαντόρια του Μανουηλίδη είχαν χαρακτήρα οικείο και φιλικό. Απέριττα και λειτουργικά, ταίριαζαν στον εξοχικό χαρακτήρα και στην αποστολή τους: ένα σταυροδρόμι ανάμεσα στην αρρώστια και την κοινωνική ένταξη. Το σχέδιο για το πρεβαντόριο Θεσσαλονίκης στην περιοχή Πανοράματος δεν υλοποιήθηκε και η σουηδική χρηματοδότηση χρησιμοποιήθηκε λίγο αργότερα για την ανέγερση της παιδιατρικής κλινικής στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ (1954-1963). Το πρεβα-

18. Ν. 965/1937/ΦΕΚ Α 476/24-11-1937 «Περί Οργανώσεως των Δημοσίων Νοσηλευτικών και Υγειονομικών Ιδρυμάτων» και ΑΝ 851/ΦΕΚ Α 364/19-09-1937 «Περί συστάσεως Τεχνικής Υπηρεσίας Κοινω-

νικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως». Ο Α. Κορυζής ήταν το διάστημα αυτό υπουργός Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως στην κυβέρνηση Μεταξά.

ντόριο Πάτρας υλοποιήθηκε και εγκαινιάστηκε με κάθε επισημότητα το 1957. Για τα έργα του αυτά ο Μανουηλίδης τιμήθηκε από τον βασιλιά της Σουηδίας με το παράσημο του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού και του Ιππότη Α΄ του τάγματος ΒΑΖΑ.¹⁹

Με την ίδια, «μινιμαλιστική» θα λέγαμε, απλότητα εμφανίζεται ο Μανουηλίδης και στα κτίρια του προνοιακού τομέα: Από την προσθήκη μιας νέας πτέρυγας στο Ίδρυμα Απόρων Κορασίδων «Εθνική Στέγη» στη Νέα Σμύρνη το 1938, μέχρι το μεταπολεμικό Αμαλίο Ορφανοτροφείο Κορασίδων στο Μαρούσι (1955), το Ορφανοτροφείο Αρρένων Χατζηκώνστα στο Χαλάνδρι (1959-60) και το κτίριο Κεντρικών και Βοηθητικών Υπηρεσιών ΙΚΑ (1952), ο Μανουηλίδης σχεδιάζει και εκτελεί μεγάλα δημόσια κτίρια με κύρια χαρακτηριστικά τους τη λειτουργικότητα και την κατασκευαστική αρτιότητα.

Συμπεράσματα

Ο Μανουηλίδης πέθανε πλήρης ημερών το 1977. Παρά την πολυπληθή πελατεία και τη μεγάλη μελετητική και εργοληπτική δραστηριότητά του δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί «πρωταγωνιστής» στην αρχιτεκτονική σκηνή του Μεσοπολέμου: Δεν αρθρογραφούσε, δεν δημοσίευε τις μελέτες του, δεν επιζήτησε ακαδημαϊκό πόστο. Δεν συμπορεύτηκε ούτε με τον Καραντινό, ούτε με τον Δεσποτόπουλο, ούτε με τους άλλους προβεβλημένους αρχιτέκτονες της εποχής του. Διατήρησε χαμηλό, διακριτικό προφίλ στις παρυφές της δημοσιότητας. Υπήρξε ένας πραγματιστής και επιχειρηματικός ιδιώτης. Υπέγραφε μόνος τις μελέτες του και στο ιδιωτικό γραφείο του συνεργάστηκε μεταπολεμικά μόνο με τον ανιψιό του, Κώστα Σ. Μανουηλίδη. Παραμένει ακόμη άγνωστο εάν και κατά πόσο συναναστρεφόταν τους άλλους Κωνσταντινουπολίτες αρχιτέκτονες που συνέρρευσαν στη μεσοπολεμική Αθήνα. Φαίνεται πάντως να είχε φιλικές σχέσεις με τον ζωγράφο Περικλή Βυζάντιο, με τους αρχιτέκτονες Π. Μιχαηλίδη, Θ. Βαλεντή, Α. Μπόνη, Β. Κασσάνδρα, Henri Ducoux, ενώ συνεργάστηκε σποραδικά με τους Ρέννο Κουτσούρη, Μανώλη Βουρέκα και Σπύρο Στάικο.

Τελικά, στο πρόσωπο και το έργο του Μανουηλίδη συνοψίζεται η επαγγελματική πρακτική του «τυπικού» ιδιώτη αρχιτέκτονα κατά τον Μεσοπόλεμο; Θα λέγαμε πως ναι. Ο Μανουηλίδης υπήρξε κυρίως και προπάντων ένας ολοκληρωμένος επαγγελματίας, με σχεδιαστικές και κατασκευαστικές ικανότητες και αφοσίωση στο έργο που κάθε φορά αναλάμβανε. Χαρακτηριστική ήταν η προσαρμογή του στην κατά καιρούς ζήτηση αρχιτεκτονικών υπηρεσιών: όταν κατά τη δεκαετία του 1930 οι ευκαιρίες για αρχιτέκτονες ήταν στο ιδιωτικό πεδίο (κατασκευές μονοκατοικιών και πολυκατοικιών για την ανερχόμενη αστική τάξη) ήταν παρών στον τομέα αυτό, και όταν η ζήτηση σταμάτησε, αναζήτησε αντικείμενο εργασίας στο ανερχόμενο πρόγραμμα κτιρίων υγείας-πρόνοιας. Επομένως, στη δημοφιλή διάκριση ανάμεσα σε «επώνυμους» και «ανώνυμους» αρχιτέκτονες του 1930, ο Μανουηλίδης δυσκολεύεται να βρει μια θέση που να του αξίζει. Ίσως γιατί, όπως γράφει και ο Δ. Φιλιππίδης, «την περίοδο αυτή συνυπάρχουν αρχιτέκτονες με φαινομενι-

19. Βιογραφικό Λεξικό Ελλήνων Τεχνικών, έκδοση περιοδικού *Αρχιτεκτονική*, 1961, σ. 23.

κά μικρό ή ανύπαρκτο έργο (που αργότερα θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικοί της εποχής τους), ενώ άλλοι (με συγκριτικά μεγαλύτερο έργο) σήμερα αγνοούνται σχεδόν [...].²⁰

Πηγές

ΑΝΑ – Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Π. Μανουηλίδη.

Συλλογή Ελ. Κ. Μανουηλίδη.

Συλλογή Κων. Μ. Πετρίδη.

Επιτόπια τεκμηρίωση στο «Σουηδικό Σπίτι» στην Καβάλα.

20. Δ. Φιλίππιδης, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2001.